

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДОБУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС»**

Виконав: магістр 2 року IstA1-M22 групи,
спеціальності 032 Історія та археологія,
за освітньо-професійною програмою
Історія

Кушнір Артур Миколайович

Керівник: **Трубчанінов С. В.**,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. ЗАРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	16
РОЗДІЛ 3. ПОШИРЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XV-XVII ст.....	40
РОЗДІЛ 4. ПОЛКОВО-СОТЕННА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVII-XVIII СТ.	64
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	90

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання адміністративного устрою є наріжним каменем у дослідженні історії будь-якої країни, оскільки воно визначає структуру влади, територіальні межі та способи організації суспільства на протязі часу. Розгляд історії адміністративно-територіального устрою українських земель у добу середньовіччя та ранньомодерний час стає особливо важливим, оскільки він не лише дозволяє відтворити картину минулого, але й розкриває важливі взаємозв'язки між політичним, економічним, соціокультурним та географічним контекстом.

Вивчення історії адміністративно-територіального устрою є ключовим для розуміння та визначення історичних коренів сучасного адміністративного ландшафту. Здобуття глибокого розуміння еволюції територіальної структури сприяє формуванню національної ідентичності та усвідомленню того, як сучасні області, райони та населені пункти сформувалися протягом історичного часу.

У великій мірі, актуальність цієї теми пояснюється потребою в комплексному підході до розуміння історії, що допомагає сучасному суспільству знаходити належні відповіді на виклики та завдання сьогодення на основі вивчення свого минулого.

Об'єктом дослідження є історія адміністративно-територіального устрою українських земель.

Предметом дослідження є еволюція адміністративно-територіальної системи українських земель в Київській Русі, у складі Польщі та Великого князівства Литовського і в Українській козацькій державі XVII–XVIII ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють IX–XVIII ст., що відповідає середньовічному та ранньомодерному періоду: починаючи від зародження Київської Русі до ліквідації української автономії у складі Російської імперії і адміністративних реформ російського та польського урядів в кінці XVIII ст.

Нижня межа дослідження припадає на середину IX ст. і відповідає передумовам об'єднання слов'янських племінних князівств у ранньо-феодалну монархію та часу правління перших варязьких князів, задокументованих в джерелах (Аскольд, Дір, Олег). Верхню межу обмежено 1795 роком, що відповідає третьому поділу Польщі, за результатом якого було скасовано польську систему управління, а значну частину українських територій інкорпоровано до Російської імперії.

Географічні межі дослідження охоплюють головні ареали етнічного розселення українців у визначених хронологічних межах: Наддніпрянщину, Сіверщину, Волинь, Галичину, Поділля, Слобожанщину, а також територію Великого Лугу.

Метою роботи є встановлення закономірностей та спадковості розвитку адміністративно-територіальної в добу середньовіччя та раннього модерну на базі джерельних даних та історіографічних напрацювань.

На основі мети дослідження сформульовані такі **завдання**:

- 1) проаналізувати джерельну базу та історіографію, присвячену темі дослідження;
- 2) окреслити основні теорії походження Руської держави та територіальних об'єднань в її складі;
- 3) визначити основні адміністративно-територіальні одиниці Київської Русі;
- 4) проаналізувати зміни в системі управління українських земель з включенням їх до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського;
- 5) визначити особливості польського адміністративно-територіального устрою на українських територіях;
- 6) з'ясувати передумови появи полково-сотенної системи Гетьманщини та її ознаки;
- 7) дослідити межі поширення полково-сотенного устрою та його характерні риси у різних регіонах.

Методологічні засади дослідження включають в собі основні принципи історичного дослідження, зокрема принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності. Також у процесі роботи були використані методи періодизації, типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний та історико-порівняльний.

Практичне значення роботи. Наукова робота може бути використана в освітньому процесі для вивчення історії адміністративно-територіального устрою України, при написанні наукових праць, статей.

Апробація результатів дослідження. Матеріал дослідження та висновки обговорено на кафедрі Історії України КПНУ ім. Івана Огієнка, а також висвітлено у двох публікаціях.

Публікації. Результати дипломної наукової роботи висвітлені у тезах «Поширення польського адміністративно-територіального устрою в українських землях (XV–XVII ст.)», опублікованих в збірнику міжнародної науково-практичної конференції «Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти», а також у статті «Історіографія про адміністративно-територіальні одиниці Київської Русі», опублікованої у студентському збірнику КПНУ ім. Огієнка.

Структура дослідження. Матеріал викладено у хронологічно-проблемній послідовності. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг становить 100 сторінок.

ВИСНОВКИ

Проблема історії адміністративного устрою України викликає перед дослідниками безліч питань, які вимагають ретельного аналізу та осмислення. Тут відзначаються не лише численні зміни в адміністративному поділі країни упродовж століть, але й вплив зовнішніх факторів та історичних подій на розвиток управлінської структури.

Сьогоднішній адміністративно-територіальний устрій України є результатом довготривалого процесу еволюції. Цей процес почався в добу Середньовіччя, за часів Київської Русі, коли було створено більшість важливих адміністративних центрів та відбулось відособлення окремих територій, що спричинено удільною роздробленістю країни. Однак юридичне закріплення і формування чітких адміністративних одиниць різного рангу відбулось вже пізніше – за польсько-литовської доби, під час якої на українські землі поширилась польська система управління. Вона в свою чергу вплинула на майбутній поділ українських земель за полково-сотенною системою, походження якої пов'язано з військово-демократичним устроєм Запорізької Січі.

Перед даним дослідженням було поставлено перелік ключових цілей та завдань, розв'язання яких наблизило нас до розуміння процесів адміністративно-територіальних перетворень у зазначених хронологічних та географічних межах, а також дало змогу з'ясувати передумови та причини їх поширення на українських землях. Результати наукової роботи можна підсумувати і підвести до таких висновків:

1) Джерельна та історіографічна база з теми дослідження є досить різноманітною, у зв'язку з чим було вирішено її структурувати за проблемно-хронологічним методом, відповідно до структури самої роботи. Найбільш проблемною і, водночас, насиченою є історіографія князівської доби, що представлена здебільшого українськими та російськими дослідниками XIX–

XXI ст. Наукові праці цієї епохи є дискусійними за характером: неоднозначність і неповність джерел (зокрема, писемної) стає причиною висування різних теорій та гіпотез щодо формування адміністративно-територіальних одиниць Київської Русі. Найбільш суттєвими для нашої роботи стали праці українських дослідників: М. Котляра, Л. Войтовича, М. Брайчевського, П. Толочка і О. Толочка; важливими стали й історичні здобутки, закладені вченими дорадянського та радянського періоду, такі як С. Юшков, Б. Рибаків, Б. Греков, Л. Черепнін та ін.

2) Питання польського адміністративно-територіального устрою та полково-сотенної системи в історіографії є більш визначеним завдяки наявності великої кількості відповідної збереженої донині документації та писемних свідчень. Серед досліджень адміністративного устрою литовсько-польської доби головними стали відносно сучасні напрацювання українських істориків, таких як М. Крикун, В. Михайловський та П. Кулаковський, а також М. Грушевський, що у повній мірі, наскільки це можливо, відобразили існуючу систему та структуру управління. Полково-сотенна система була досліджена у працях вчених різного періоду, серед яких значимими для даної роботи виявились праці В. Заруби, М. Слабченка, Д. Багалія, В. Щербака, О. Гуржія та ін., що продовжили традиції державницького напрямку української історіографії.

3) Важливим елементом дослідження передумов зародження Київської Русі стало питання впливу іноземного компонента, зокрема норманського. Аналіз джерел та аргументів прихильників і опонентів норманської теорії доводить, що вплив варягів був значним, але не вирішальним у формуванні державного устрою. В іноземних та вітчизняних джерелах згадуються великі племінні союзи, а також слов'янські кагани, що може відображати також культурний вплив Хозарського каганату та кочових племен. Найімовірніше, вже на цьому історичному етапі відбувався перехід суспільства від родоплемінної общини до територіальної (сусідської), інтенсивно проходив процес зародження міст, також формувалась владна

еліта у племінних князівств. Останні стали ж в основі окремих територіальних утворень при закріпленні династії Рюриковичів і характеризуються локальним сепаратизмом за часів правління перших князів.

4) Основними територіальними одиницями Київської Русі можна вважати волості, що з'являються із практикою посадження князем представників своєї династії (в першу чергу своїх синів) у головні міста країни. Міста, або ж гради, є основним фактором формування територіальних одиниць Русі, оскільки підпорядковували оточуючу місцевість і таким чином ставали адміністративними центрами. Згодом князівське управління в таких волостях набуває все більш самостійного характеру, що в результаті призвело до удільної роздробленої і виокремлення великих територіальних об'єднань, які в історіографії також називаються землями (землі-княжіння). Меншими і спірними територіальними одиницями виступають також погости і верви.

5) Еволюція польської адміністративно-територіальної системи була пов'язана із шляхетським станом і компетенціями судових органів, які визначали адміністративні кордони земських та гродських повітів – головних адміністративно-територіальних одиниць держави. Найважливішу урядову ланку в цій системі займав земський уряд на чолі зі старостою, який його очолював. Водночас, поняття старости було досить розмитим: зокрема, виділяються генеральні, гродові та негродові старости; від них ж походить локальна територіальна одиниця староств. Найбільшою значимою одиницею було воєводство, яке поділялось на землі (частіше за все відповідало земському повіту) та повіти (здебільшого відповідало гродському судовому повіту). Воєводства очолювались воєводами, що виконував головним чином військові функції, а також засідав у сенаті. Подібні функції, але більш локально - в адміністративних землях, виконували каштеляни, що також були сенаторською посадою. Номінально також виділялись провінції – Мала Польща, Велика Польща, до яких після Люблінської унії доєдналось Велике князівство Литовське.

б) Поширення польського устрою на українські землі відбувалось поетапно, на перших порах – у складі двох різних держав, Корони Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Тривалий час українські території знаходились у перехідному становищі, зберігаючи традиційний устрій княжої доби, особливо у Великому князівстві Литовському. З XV століття тут утворюються воєводства і відповідні земські уряди – Руське, Подільське та Белзьке у складі Польщі; Київське, пізніше Волинське і Брацлавське – у складі Великого князівства Литовського. У 1569 р., після Люблінської унії, всі українські воєводства перейшли під прямий контроль Польщі і стали складовою Малопольської провінції; до них ж у першій половині XVII ст. доєдналось Чернігівське воєводство.

7) Полково-сотенна система, запроваджена спершу в Гетьманщині, бере свій початок в устрої Запорізької Січі. Значну роль у її зародженні зіграло реєстрове козацтво, зокрема його полковий поділ із прив'язкою до території (Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський полки 1630 р.). З 1649 року цей устрій поширюється на території Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини (тимчасово і частково також на Волині та Західному Поділлі), що тепер поділяються на полки і сотні. На заміну старостинському уряду приходить старшинський – полковий і сотенний, які розповсюджувались на відповідні території полків та сотень. Важливою зміною стало скасування земського судочинства, що було суто шляхетським утворенням і заміною гродських судів на полковий, що відображає початок формування нової еліти – українського козацтва. Старшина у цій системі виконувала повноваження військові, адміністративні та судові, таким чином українська козацька держава була сильно мілітаризованою. Разом з тим, у цій системі зберігалась чітка рангова структура, за якою старшинські уряди копіювали модель генеральної канцелярії гетьмана, але діяли лише у рамках своїх полків чи сотень. Полкова система гетьманщини довгий час змогла проіснувати на Лівобережжі,

водночас як на Правобережжі з початку XVIII ст. повернулась польська адміністрація.

8) Козацький устрій був характерним, окрім Гетьманщини, і для інших українських територій, щоправда, з деякими відмінностями. З середини XVII ст. полково-сотенна система поширюється на Слобожанщину, колонізовану українським козацтвом. Слобожанські полки, яких за весь час існування налічувалось п'ять, відрізнялись відсутністю генеральної канцелярії і власне посади гетьмана, і були підпорядковані російському уряду, зокрема, білгородським воєводам. За подібним устроєм російська влада намагалась колонізувати малозаселене Правобережжя, створивши у середині XVIII ст. так званий Новослобідський полк. Ще більше вирізнявся устрій Запорізької Січі і колонізованих запорожцями південно-східних земель. Основну адміністративно-територіальну одиницю складали паланки, дещо подібні до полків за своєю внутрішньою структурою. Очолював паланку полковник із власною полковою канцелярією та був підпорядкований Кошу. Територія «Запорізьких вольностей» була заселена в основному козацтвом, яке поділялось умовно на січових та осілих, хоча проживали тут і посполиті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870. 308 с.
2. Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. Львів, 1895. 145 с.
3. Источники Малороссийской истории / Собранные Д. М. Бантышем-Каменским. Ч. 1. Москва, 1858. 361 с.
4. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / відп. ред. С. М. Белоусов ; уклад. М. Н. Петровський, В. К. Путілов ; АН УРСР. Ін-т історії України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
5. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод и комментарий / под. ред. Г. Г. Литаврина. Изд. 2-е. Москва, 1991. 496 с.
6. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / підготувала О. Б. Вовк. *Архіви України*. 2010. № 3-4. С. 145-166.
7. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / упорядник В. Мільчев. Запоріжжя : Вид-во ВАТ «Мотор Січ», 2004. 80 с.
8. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. 2000 г.: Проблемы источниковедения / отв. ред. Л. В. Столярова. Москва, 2003. С. 3-172.
9. Куліш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1: 1578–1630. Москва, 1877. 359 с.

10. Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия, IX – первая половина XII в. / АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние; [сост., пер., коммент., предисл. М. Б. Свердлова]. Москва; Ленинград : Ин-т истории СССР, 1989. 204 с.
11. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси (Kronika polska, litewska, žmódzka i wszystkiej Rusi) / Мацей Стрийковський ; Наук. т-во імені Шевченка. Львів : [б. в.], 2011. 1074 с.
12. Люблінська унія 1569 року. Правові акти / Генрик Літвін. Київ : Польський Інститут у Києві, 2019. 179 с.
13. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950. 659 с.
14. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1 : X–XV ст. / упоряд. і прим. О. Сліпушко ; ред. Ю. Косенко ; передм. О. Сліпушко, В. Яременко. 632 с.
15. Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией. Т. 2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1908. 638 с.
16. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / упорядн. О. В. Тодійчук та ін. ; ред. кол.: Ф. П. Шевченко та ін. ; НАН України. Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України ; Російський державний архів давніх актів. Київ : Наукова думка, 1995. 592 с.
17. Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. Praha, 1963. Roč. XXXII. Seš. 2. S. 141-175.
18. Статути Великого князівства Литовського : У 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.

19. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI). Текст, перевод, комментарий. Москва : Памятники исторической мысли, 2004. 495 с.

Література

20. Антонович, В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. 351 с.
21. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передм., ком. В. В. Кравченка ; художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка. Харків : Основа, 1991. 256 с.
22. Безрук Т. В. Історико-правові засади організації та функціонування Малоросійської колегії в Гетьманщині (1722–1727 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28 (1). С. 10-14.
23. Бойко І. Й., Бедрій М. М. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (IX–XII ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 49, 2009. С. 26-33.
24. Боровський Я. Є. Куявія, Славія і Артанія за історичними та археологічними джерелами. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ : Наукова думка, 1976. С. 135-145.
25. Брайчевський М. Ю. Вибране: в 2 т. / Т. 1 : Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. *Історична думка в Київській Русі / упоряд., ред., авт. передм., та імен. покажч. Ю. Кухарчук*. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 720 с.
26. Войтович Л. В. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць*. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Вип. 2. Луганськ, 2004. С. 190-202.
27. Войтович Л. В. Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60, 2011. С. 33-46.
28. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996. 256 с.

29. Воронин Н. Н. К истории сельского поселения феодальной Руси. Погост, слобода, село, деревня. *Известия ГАИМК*. Вып. №138. Ленинград, 1935. С. 20-36.
30. Гавриленко О. А., Колесніков С. Д., Логвиненко І. А. Київська Русь: політико-правовий нарис. Харків, 1999. 70 с.
31. Галенко О. І. Три загадки Константина Багрянородного про полюддя. *Ruthenica: Збірник наукових праць*. Т. 3 / НАН України. Ін-т історії України ; наук. ред.: В. М. Ричка, О. П. Толочко. Київ, 2004. С. 48-67.
32. Гордієнко Д. С. Середньовічна Україна: тексти, контексти, межі. *IX Міжнародний конгрес україністів. Історія. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)* / голов. ред.: С. Пирожков, А. Загородній, Г. Скрипник ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. С. 132-144.
33. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / НАН України, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2009. 270 с.
34. Горобець В. М. Республіканські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 157-159.
35. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. С древнейших времен до XVII века. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. Кн.1, 531 с.
36. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва : Госполитиздат, 1953. 567 с.
37. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків / репр. відтворення вид. 1905 р. Київ : Наукова думка, 1994. 687 с.
38. Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статті по славяноведенню*. Вып. I. Санкт-Петербург, 1904. С. 298-304.

39. Гудавичюс Э. История Литвы. Том I: С древнейших времён до 1569 года. Москва : Фонд им. И. Д. Сытина, Valtrus, 2005. 680 с.
40. Гурбик А. О. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* Вип. 21, 2011. С. 103-122.
41. Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки / відп. ред.: В. А. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2015. 79 с.
42. Давня історія України : в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко та ін. ; НАН України, Ін-т археол. Київ : Наукова думка, 1997. Том 3 : Слов'яно- Руська доба / Ю. С. Асєєв та ін. ; ред. П. П. Толочко. 2000. 695 с.
43. Дідик С. С. Дві моделі колонізації півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XX. Запоріжжя, 2006. С. 35-40
44. Довженок В. Й. Про древньоруську державність в період феодальної роздробленості. *Археологія*, Т. X, 1957. С. 25-35.
45. Доманицький В. М. Чи була реформа Баторія? *Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського*. Львів, 1906. С. 235-248.
46. Дорошенко Д. І. Новые данные по вопросу о т. наз. реформе короля Стефана Батория. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. VII. Екатеринослав, 1911. С. 147-158.
47. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / Дніпропетровський державний ун-т внутр. справ, Кафедра українознавства. Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
48. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Львівський національний університет імені Івана Франка ; Інститут історичних досліджень; Центр історичної полоністики. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

49. Зубашевський Н. П. Інститут полюддя у владній системі Київської держави IX–X ст. *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2010. № 3. С. 53-60.
50. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДІ козацтва; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Т. 1 / [В. А. Брехуненко та ін.]. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. 799 с.
51. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
52. Калуцький С. С. Городове козацтво – рицарський стан Гетьманщини: погляд В'ячеслава Липинського // *I Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»* / відп. ред. Д. Ващук ; Ін-т історії України НАН України ; Кам'янець-Подільський національний університет ім. І Огієнка. Київ : Ін-т історії України, 2020. С. 59-63.
53. Кіорсак В. «Сага про пішого Грольва» та Русь в епоху вікінгів: історична пам'ять та історіографія. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 54, 2022. С. 50-64.
54. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. Одесса : Тип. «Техник», 1912. 595 с.
55. Конта Р. М.. Податкова реформа в Київській Русі періоду княжіння Ольги. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 24. 2008. С. 38-45.
56. Костомаров М. I. Исторические монографии и исследования [в 12 т.]. Т. 9: Богдан Хмельницкий. Изд. 3-е, испр. и доп. Санкт-Петербург : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. CLXXII, 217 с.
57. Коструба Т. П. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк, 1989. 165 с.
58. Котляр М. Ф. До історії давньоруської провінції. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 4-19.

59. Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 251 с.
60. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. Київ : Ін-т української археографії. АН України, 1993. 186 с.
61. Крикун М. П. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів : Вид. УКУ, 2008. 412 с.
62. Крикун. М. Земські уряди на українських землях XV–XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССХХVIII. Праці Історико-філософської секції. Львів, 1994. С. 65-122.
63. Крикун М. П. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства. *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць / ред. кол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.), О. Є. Маркова, Г. В. Боряк, Т. А. Балабушевич, Є. П. Степанович (відп. секр.) ; АН УРСР. Ін-т історії*. Київ : Наук. думка, 1990. С. 134-145.
64. Крикун М. П. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI–XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Ін-т історії України*, 1992. С. 68-84.
65. Крикун М. П. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. 733 с.
66. Кулаковський П. М. Звинигородський повіт у литовську добу. *Ukraina Lithuanica*. Т. 3. Київ, 2015. С. 204-237.
67. Кулаковський П. М. Чернігівське воєводство (1635–1648, 1651 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / за ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка*. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. С. 33-41.
68. Кулаковський П. М. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / за ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка*. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. С. 26-33.

69. Купчинський О. А. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : [б. в.], 1998. 98 с. (Проблеми едиційної та камеральної археографії : історія, теорія, методика ; вип. 33).
70. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / Ін-т археології НАН України. Київ, 1999. 252 с.
71. Лебедева Ю. О. Питання виникнення козацтва в сучасній українській історіографії. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Вип. 8. Київ ; Глухів, 2015. С. 102-106.
72. Любавский М. К. Областное деление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки. Москва : Университетская типография, 1892. 998 с.
73. Мателешко Ю. П. Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2007. 222 с.
74. Михайловський В. М. Документи Подільських (Кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442–1506 рр.). *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал.* 2003. № 2. С. 65-81.
75. Михайловський В. М. Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко.* Київ, 2012. С. 162-177.
76. Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал.* 2017. № 3. С. 67-82.
77. Мільчев В. І. Конфігурація та устрій вольностей Війська запорозького низового за часів Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Вип. XIX. Запоріжжя : Просвіта, 2005. С. 29-35.
78. Муляр А. М. Організація господарства Фастівського полку у 80–90-х рр. XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи*

історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ ; Черкаси, 1995. С. 147-148.

79. Однороженко О. А. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада / ред.: Ю. Олійник, Ю. Железна. Київ : Темпора, 2011. 422 с.

80. Панашенко В. В. Нова Січ (1734–1775 рр.). *Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)* / Ін-т історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва. Київ ; Запоріжжя, 1998. С. 149-189.

81. Панишко С. Д. Чинник формування території Волинської землі до середини XIV століття. *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Вип 22. Луцьк, 2009. С. 58-64.

82. Прицак О. Походження Русі. Том 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ : Обереги, 1997. 1084 с.

83. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : (в 2 ч.). Частина 1. Київ : ДАКККіМ, 2008. 239 с.

84. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. Москва, 1964. 240 с.

85. Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.). *Материалы и исследования по археологии СССР.* Вип. 92. Москва : Изд-во АН СССР, 1960. 159 с.

86. Слабченко М. Є. Малорусский полк в административном отношении : историко-юрид. очерк. Одесса : Техник, 1909. 436, III с. (Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета ; вып. 1).

87. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права.* Вип. 6 / за ред. Голови комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1929. С. 159-252.

88. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 194 с.
89. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
90. Соболевский, А. И. «Третье» русское племя : (Доложено в ОГН 28.XI.1928). *Доклады Академии наук СССР*. 1929. С. 55-58.
91. Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва, 1990. 171 с.
92. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. М.: Наука, 1975. 432 с.
93. Толочко О. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. АН Украины, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. Киев : Наук. думка, 1992. 221 с.
94. Толочко О. П., Толочко П. П. П. Київська Русь / НАН України. Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. (Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 4).
95. Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология): Сборник научных трудов*. Киев, 1985. С. 5-19.
96. Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. 160 с
97. Хромова І. К. «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV – початку XVI ст. з території Середнього Подніпров'я. *Український історичний збірник*. Вип. 19. 2017. С. 41-52.
98. Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Новосельцев А. П. та ін. Пути развития феодализма. Москва, 1972. С. 126-251.
99. Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. 90 с.

100. Щербак В. О. Запровадження козацьких реєстрів. *Магістеріум. Вип. 41. Історичні студії* / [упоряд.: Щербак В. О. та ін.]. Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 6-11.
101. Щербак В. О. Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : КМ Academia, 2000. 300 с. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch03.htm> (дата звернення: 10.06.2023).
102. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ : Вид-во АН УРСР, 1939. 210 с.
103. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Том 2. Київ, 1990. 388 с.